

برگی از تاریخ آستان قدس رضوی بر روی یک دوستکامی

پریوش اکبری^۱ - حشمت کفیلی^۲

چکیده

در عصر حاضر استفاده از منابع سندی به اعتبار مطالعات تاریخی و اجتماعی افزوده است. برخی اسناد حاوی اطلاعات منحصر به فردی هستند که در زمان خود به برگ‌های کتاب تاریخ زمانشان افزوده نشده‌اند. مطالعه این اسناد به پژوهشگران امکان تحلیل دقیق‌تری از وقایع را می‌دهند. آستان قدس رضوی اسناد کاغذی بسیار ارزشمندی مربوط به تشکیلات حرم مطهر را از عصر صفوی تا زمان حاضر در اختیار دارد. در این میان، وجود کتیبه‌های تاریخی بر بعضی آثار حرم مطهر در موزه و خزانه نیز به عنوان سندی برای تکمیل مطالعات تاریخی و باستان‌شناسی قابل توجه است. مطالعه نوشته‌های ثبت شده بر این آثار به پژوهشگران کمک می‌کند تا به تطبیق تاریخی وقایع صورت گرفته نیز بپردازند.

مستندسازی یک دوستکامی مسی قلم‌زنی شده در موزه آستان قدس، که دارای کتیبه‌هایی مهم و نقوش بسیار زیباست، نشان دهنده روزشماری از تاریخ آستان قدس بر روی این اثر است. این مقاله که با استفاده از مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای انجام گرفته، با برداشت کتیبه‌ها و جست‌وجو و تکمیل اطلاعات نقش شده بر آن در منابع کتابی و اسناد، اهمیت امر مستندسازی و استفاده از آن در مطالعات تاریخی را بیان می‌کند. همچنین به فرضیه نقش تأثیرگذار آثار تاریخی در بیان وقایع مهم در زمانی خاص قوت

۱ - پژوهشگر مؤسسه باستان‌شناسی دانشگاه تهران. akbarimm@ut.ac.ir

۲ - پژوهشگر سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی kafili.h1963@gmail.com

دریافت: ۱۳۹۴/۹/۲۵ - پذیرش: ۱۳۹۴/۱۱/۶

می‌بخشد. نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد که اطلاعات ثبت شده بر این اثر چگونه به پژوهشگران کمک می‌کند تا از طرفی به کاربرد آن و از سوی دیگر به اهمیت اثر و اتفاق ثبت شده بر آن توجه کنند.

کلیدواژه‌ها: دوستکامی، اهمیت منابع سنتی، حرم مطهر، شربت‌خانه، موزه آستان قدس.

مقدمه

از زمان مهاجرت امام رضا علیه السلام به خراسان، این منطقه شاهد تحولات بزرگ تاریخی، فرهنگی و اجتماعی بوده است. خاک سپاری پیکر آن حضرت در بقعه هارونیه (در باغ حمید بن قحطبه) این مکان را مورد توجه شیعیان قرار داد (بنگرید به: ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۹) و به مرور زمان به سبب وجود بارگاه مطهر امام رضا علیه السلام، بر اهمیت این منطقه افزوده شد. حضور مردم و تقدیم نذورات به آستان مبارک حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام سابقه ای هزارساله دارد. این نذورات و موقوفات از همان اوان مسئولی داشت که به او نقیب می‌گفتند (حسن آبادی، ۱۳۸۲: ۲۵). با قدرت گرفتن دولت صفوی و رسمی شدن مذهب شیعه اثناعشری در دوره صفوی و به ویژه در زمان شاه عباس، تشکیلات آستان قدس منظم تر شد. وی علاوه بر سامان دادن تشکیلات اداری، بیوتات مختلف از جمله شربت‌خانه و مطبخ نیز برای آن دایر کرد (منجم، ۱۳۶۶: ۱۸۵). دوستکامی مورد نظر در این پژوهش یکی از اشیائی است که به منظور استفاده در تشکیلات پذیرایی حرم مطهر ساخته شده و کتیبه‌های نقش شده بر آن نشان می‌دهد که بانی این اثر با هدف بیان واقعه ای مهم این اثر را وقف کرده است. از طرفی نقوش تزینی این دوستکامی نمایانگر جلوه ای از ظرافت پنهان در هنر دوره قاجار است.

روش تحقیق

پژوهش حاضر به روش میدانی و کتابخانه‌ای انجام شده و نتایج بررسی به شیوه توصیفی و تحلیلی نگاشته شده است و به سؤالات زیر پاسخ می‌دهد:

۱. دوستکامی چیست و چه کاربردی در حرم مطهر داشته است؟

۲. دوستکامی‌ها در چه مکان‌هایی استفاده می‌شده‌اند؟

۳. کتیبه‌های نقش شده بر دوستکامی مورد بررسی در این پژوهش، به چه وقایع تاریخی اشاره می‌کند؟

دوستکامی

در بین اشیای تاریخی موجود در خزانه آستان قدس رضوی، ظروف مسی پایه‌داری در اندازه‌های مختلف موجود است که به «دوستکامی» یا «دوستکانی» موسوم است. در لغت‌نامه دهخدا ذیل کلمه دوستکامی چنین آمده است: «دوستکانی یا دوستکامی، ظرف‌هایی پایه‌دار بزرگ در ابعاد مختلف، که در آن آب یا شربت می‌ریخته‌اند و در مجالس و مکان‌های عمومی مورد استفاده قرار می‌گرفته، بدنه خارجی این ظروف اغلب دارای تزیینات و کتیبه است.» (دهخدا، ۱۳۷۳: ۱۱۲۴۲).

سابقه استفاده از دوستکامی‌ها به قبل از دوران اسلامی می‌رسد. معروف است که مهرپرستان در گذرگاه‌ها دوستکامی می‌گذاشته‌اند و آن را پراز آب می‌کرده‌اند تا تشنگان بنوشند (حامی، ۱۳۵۵: ۱۵). جنس این ظروف از سنگ، مفرغ، مس و برنج بوده و قدیم‌ترین نمونه‌های شناخته‌شده آنها از سنگ ساخته شده است. نوع سنگی دوستکامی را سنگاب یا سنگابه می‌نامیده‌اند. هنوز در بعضی از مدارس قدیم و مساجد کهن دوستکامی یا سنگابه‌هایی نصب است که برای استفاده از آب شرب تمیز جهت خوردن یا وضو گرفتن استفاده می‌شده است. یکی از قدیم‌ترین نمونه‌های این سنگابه‌ها یا دوستکامی‌های سنگی از معبد ناهید در کنگاور به دست آمده است (همان‌جا). در موزه آستان قدس رضوی سنگاب بسیار بزرگی مربوط به اواخر قرن ششم هجری و اوایل قرن هفتم در نمایش است که معروف به سنگاب خوارزمشاهی است و در مقایسه با نمونه‌های موجود دوره اسلامی کهن‌ترین و بزرگ‌ترین سنگاب شناخته‌شده است. این سنگاب دارای کتیبه‌های دعایی و نام و القاب شخصیت‌های تاریخی و ماده‌تاریخ ساخت و هنرمندان سازنده است و در یکی از مبادی ورودی حرم مطهر امام رضا علیه السلام قرار داشته است (کفیلی، ۱۳۸۲: ۵۳-۶۰). از دیگر نمونه‌های شاخص دوستکامی یک نمونه مفرغی است که به فرمان امیر تیمور برای مسجد شهر ترکستان (سمرقند) به دست

شرف‌الدین تبریزی ساخته شده که در حال حاضر در موزه ارمنی‌ناژ لنینگراد نگهداری می‌شود و یک دوستکامی بسیار بزرگ مفرغی در مسجد جامع هرات است که در سال ۷۷۶ ق توسط حسن بن علی بن حسن بن علی اصفهانی ساخته شده است (احسانی، ۱۳۸۲: ۱۵۹ و ۱۶۲). این ظروف در مقیاس کوچک‌ترین ساخته می‌شدند. خزانه و موزه آستان قدس رضوی مجموعه‌ای از آنها را در اختیار دارد که نگارندگان توانستند سیزده عدد را، که بعضاً دارای نقش و کتیبه هستند، شناسایی و از نزدیک بررسی و مطالعه کنند. اغلب این دوستکامی‌ها را صاحبانشان به حرم مطهر اهدا کرده‌اند، اما برخی از جمله دوستکامی مورد نظر نگارندگان، که بزرگ‌ترین آنها نیز هست، توسط بانی برای استفاده در حرم مطهر و به مناسبتی خاص سفارش داده شده است.

محل استفاده دوستکامی‌ها در حرم مطهر

بررسی اسناد موجود در آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی حاکی از استفاده این ظروف در شربت‌خانه،^۱ مهمانسرا^۲ یا کارخانه زواری و خدامی^۳ و دارالضیافه است. در اسناد به شماره‌های ۴۰۰۴۴/۳۲ و ۴۲۱۶۱ و ۵۳۳۰۵ (صفحات ۵ و ۱۲-۱۵)،^۴ از تعداد قابل‌توجهی دوستکامی‌های مسی که در شربت‌خانه، دارالضیافه،

۱ - اهمیت این بخش در آستان قدس چنان بوده که از دوره صفوی وقفیاتی نیز برای آن در نظر گرفته است (برای مطالعه بیشتر بنگرید به: حسن‌آبادی، ۱۳۹۱: ۷-۳۷).

۲ - از مهمانسرای رضوی در اسناد دوره صفویه، افشاریه و اوایل دوره قاجاریه با عنوان مطبخ معموره یاد شده است. در آن دوران مطبخ از بخش‌های خوانچه‌خانه، شربت‌خانه، خبازخانه و ادویه‌خانه تشکیل می‌شد که گاه به مجموع آنها کارخانه می‌گفتند (بنگرید به: سوزنچی‌کاشانی، ۱۳۸۱: ۵۲).

۳ - وظیفه کارخانه زواری تهیه ناهار و شام برای زوار و وظیفه کارخانه خدامی تهیه ناهار و شام برای اهالی پنج‌گانه کشیک، که به اقتضای شغل خویش باید در حرم مطهر حضور می‌داشتند، بوده است (بنگرید به: سوزنچی‌کاشانی، ۱۳۸۱: ۵۴ و ۵۷).

۴ - سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مدیریت اسناد و مطبوعات، سند شماره ۴۰۰۴۴/۳۲. در این سند که مربوط به سال ۱۲۷۴-۱۲۷۵ ق و با عنوان صورت خرید وسایل

کارخانه خادمی و تحویل خانه وجود داشته، یاد شده است. در میان بیوتات یاد شده آستان قدس رضوی در دوره صفوی شربت خانه جایگاهی ویژه داشته است؛ زیرا علاوه بر تهیه نوشیدنی‌های مختلف برای دارالضیافه و مهمان‌سرای آستان قدس، برای دارالشفای نیز دارو تهیه می‌کرده است. بنا براسناد موجود در دوره افشار شربت خانه تنها در امور غذایی ارائه خدمات می‌کند. شربت خانه مانند دیگر بیوتات دارای تشکیلات اداری خاص خود بوده و مشاغلی مانند: مشرف، عزب، شربت‌دار، صاحب جمع، قناد و حلواگر داشته است. هنگام برگزاری مجالس سوگ و سرور که در دارالضیافه یا صحن حرم مطهر برگزار می‌شده، شربت‌داران با قدح‌های بزرگ مسین میان زائران شربت تقسیم می‌کرده‌اند (بنگرید به: شهیدی، ۱۳۹۳: ۵۹-۹۱).

در بین دوستکامی‌های موردبررسی، چند دوستکامی منقش به کتیبه ترجیع‌بند محتشم کاشانی، و نمادها و نقوش خاص مرتبط با واقعه کربلا نیز دیده می‌شود که نشان‌دهنده نذر آنها و استفاده از این ظروف برای تقسیم شربت نذری در مراسم سوگواری ابا عبد الله الحسین علیه السلام است.

موردنیاز برای کارخانه زواری و خادمی آستان قدس ثبت شده از دوستکامی کعب‌دار نام برده شده است. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مدیریت اسناد و مطبوعات، سند شماره ۴۲۱۶۱. در این سند که موضوع آن صورت و لوازم اشیای اهدایی افراد به تحویل‌خانه و کتابخانه، مربوط به سال ۱۳۰۲ ق است از یک زوج دوستکامی مسی نام برده است. همچنین در دفتر فهرست اموال آستان قدس به شماره ۵۳۳۰۵، که به دستور کلنل محمدتقی پسپیان در ۱۸ ثور سال ۱۳۰۰ ثبت است در صفحه ۵ و در صورت اثاثیه شربت‌خانه و کارخانه خادمی از دو عدد دوستکامی، در صفحه ۱۲ و در صورت اثاثیه دارالضیافه از بیست عدد دوستکامی مسی، در صفحه ۱۵ و در صورت اثاثیه تحویل‌خانه مبارکه از چندین دوستکامی کوچک مسی و دوستکامی مس قلم‌زده نام برده است.

مشخصات اثر

شماره ثبت: دوستکامی شماره ۵۱۷۹۸ / ۶

ارتفاع کل ظرف: ۱۰۷ س.م.

ارتفاع بدنه: ۷۳ س.م. - ارتفاع پایه: ۳۴ س.م.

قطر دهانه: ۷۹ س.م.

قطر تکیه گاه: ۵۳ س.م.

صنعتگر و سراینده اشعار: ابوالقاسم صانع، متخلص به حبیب

نویسنده خطوط: الله ویردی میرزا

دوره زمانی: قاجار، تاریخ ساخت براساس کتیبه شعری حروف ابجد (۱۲۹۲ ق)

وزن: ۳۴/۴۰۰ کیلوگرم

واقف و بانی اثر: مرتضی قلی پیش خدمت (خاکروب)

دوستکامی مسی قلمزنی شده

در بین دوستکامی های موجود، دو عدد دوستکامی مسی قلمزنی شده با نقش و کتیبه و جنس مشابه وجود دارد که در اینجا یکی از آنها معرفی می شود. در نمای کلی،

این ظرف به شکل یک جام پایه دار بزرگ از جنس مس است. بدنه آن شکل سه قطعه است که با زبان‌هایی به هم متصل شده است. پایه شامل پنج قطعه است. ساقه به پایه و بدنه با گل‌میخ‌هایی به هم وصل شده است. روی بدنه خارجی آن با نقوش تزیینی و گیاهی در یازده نوار افقی قلم‌زنی شده که با خطوط جداکننده از هم تفکیک شده‌اند. کتیبه اشعار در دوردیف قلم‌زنی شده که متن آن درباره دوستکامی، دوره زمانی، واقف، هنرمندان و تاریخ ساخت اثر است. داخل نقوش قلمدانی، کتیبه اشعار به خط نستعلیق، نام سفارش دهنده و بانی ظرف و نویسنده خطوط با ظرافت تمام قلم زده شده است.

کتیبه‌های روی بدنه ظرف

کتیبه‌نگاری بر روی ظروف فلزی از دیرباز در ایران زمین متداول بوده است. در اشیای فلزی پیش از اسلام نام سازنده، صاحب و یا سفارش دهنده معمول بوده و در دوره اسلامی علاوه بر آن ادعیه، آیات قرآنی، احادیث و یا اشعار نوشته می‌شده است. در بین ظروف دوستکامی موجود در موزه و خزانه آستان قدس، تنها روی این جفت ظرف نام دوستکامی و دوستکانی و معادل آن سقاخانه دیده می‌شود. متن کتیبه علاوه بر ثبت واقعه تولیت آستان قدس به مؤتمن‌الملک، به نام شاعر و سازنده که هر دو یک نفر بوده یعنی ابوالقاسم صانع و همچنین نویسنده یا راقم خطوط الله‌ویردی میرزا اشاره دارد. کتیبه‌های این دوستکامی به شرح زیر است.

ردیف الف:

۱- به عهد ناصرالدین شاه آنکه ظامن (ضامن) شهر

۲- بیرم (به برم) او چویکی خادم بستان آمد

۳- در آن زمان که در این آستان بخت سعید^۱

۱- منظور میرزا سعیدخان مؤتمن‌الملک انصاری است که در ۱۲۹۰ ق (۱۲۵۲ ش) متولی باشی آستان قدس شد (بنگرید به: کاویانیان، ۱۳۵۵: ۴۲۱) سوزنچی به نقل از بامداد در شرح حال رجال ایران

←

- ۴- جناب مؤتمن الملک^۱ با نشان آمد
- ۵- خجسته راعی^۲ و نام ز نژاد نادرشاه^۳
- ۶- که خود به فضل و هنر نادر زمان آمد^۴
- ۷- مقیم کوی رضا مرتضی قلی که بدهر (به دهر)
- ۸- کمینه^۵ بنده سلطان انس و جان آمد
- ۹- بگاہ (به گاہ) تولیتش بود این سقاخانه^۶
- ۱۰- ز صدق بانی این هر دو دوست کان آمد
- ۱۱- غرض چه جودی از این ارمغان^۷ بیند گاہ

می نویسد: میرزا سعیدخان مؤتمن الملک انصاری از افرادی بود که به وسیله امیرکبیر مدارج رشد و ترقی خود را طی کرد. وی از سال ۱۲۶۸ تا ۱۲۹۰ ق وزیر امور خارجه و از ۱۲۹۰ تا ۱۲۹۷ ق متولی آستان قدس و مجدداً از ۱۲۹۷ تا ۱۳۰۱ ق وزیر امور خارجه شد. وی در ۱۳۰۲ فوت کرد و در دارالسعادة حرم مطهر دفن شد. (سوزنچی کاشانی، ۱۳۸۵: ۴۱).

۱- لقب میرزا سعیدخان انصاری است. جلالی به نقل از اعتماد السلطنه در *مرآة البلدان* می نویسد: «ناصرالدین شاه پس از اینکه در ذی حجه سال ۱۲۶۷ ق از سفر به اصفهان برگشت، عده ای از درباریان خود را مورد عنایت قرار داد، از جمله میرزا سعیدخان هم که منشی رسایل خاصه بود ملقب به مؤتمن الملک گشت.» (جلالی، ۱۳۸۷: ۳/۵۲).

۲- امیر، سرپرست، حامی.

۳- این عبارت اشاره دارد به اینکه میرزا سعید انصاری از نژاد نادرشاه بوده، اما در منابعی که به شرح حال وی پرداخته اند به این موضوع اشاره ای نشده است.

۴- جلالی به نقل از محمد قزوینی در *وفیات معاصرین* می نویسد: «در ابتدا از ملاحی خوش خط و فاضل زادگاه خود به شمار می آمد و به ملا محمد سعید معروف بود.» (جلالی، ۱۳۸۷: ۳/۵۱).

۵- کمینه [کَنَ / نَ] (ص عالی) کمتر باشد از هر چه (لغت فرس اسدی، چ اقبال، ص ۴۵۴). به معنای کمتر و کمترین (برهان)، (آنندراج)، (ناظم الاطباء).

۶- در این ابیات واژه های سقاخانه، دوستکامی و دوستکانی به این ظرف اطلاق شده است.

۷- ماده تاریخ در دوجا آمده. یکی درون متن کتیبه ردیف دوم (گفت بادا ساعی این دوستکانی دوستکام) و یکی هم با کلمه «ارمغان» که به حروف ابجد ۱۲۹۲ ق است.

۱۲- بدیهه گفت که تاریخ ارمغان آمد

۱۳- راقمه الفقیر الله ویردی^۱

ردیف ب:

۱- در زمان دولت دارای جمشیداحتشام

۲- ناصرالدین شاه گردون جرگه کیوان غلام

۳- آصف موسی کف فیاضی از بخت سعید

۴- تاجدار تولیت شد بر در هشتم امام

۵- مصطفی^۲ نام و نشان اش داده از او

۱- نویسنده خطوط الله ویردی میرزا.

۲- اشاره به مصطفی خان، پسر میرزا سعیدخان مؤتمن الملک انصاری که چون پدرش به سمت وزارت امور خارجه رسید، به نیابت از پدر تعیین شد و به فیصله امور آستان قدس پرداخت (بنگرید به: کاویانیان، ۱۳۵۵: ۴۲۱). سوزنچی می نویسد: «از سال ۱۲۹۷ که میرزا سعیدخان مجدداً به وزارت امور خارجه منصوب گردید، نزدیک به دو ماه اداره کلیه امور آستان قدس به میرزا مصطفی خان واگذار شد». همچنین بنا بر اسناد موجود به جزاین تاریخ که منابع گفته اند، در اسناد مالی سال های قبل نیز

←

- ۶- شد ز همت تولیت را نایب و قائم مقام
 ۷- مرتضی اسم قلی رسم کمینه خاک روب^۱
 ۸- داشت سقاخانه از تولیتش زیب و نظام
 ۹- خواست چون سقاخانه باز شد پیشش دوچندان^۲
 ۱۰- اهتمام او نمود این دوستکامی را تمام
 ۱۱- از صناعتش حبیب تاریخ آن چون خواستند
 ۱۲- گفت بادا ساعی این دوستکانی دوستکام^۳
 ۱۳- من کلام ابوالقاسم الصانع المتخلص بحبیب^۴

- نام وی بارها آمده است. بنگرید به: سوزنجی، ۱۳۸۵: ۴۲.
- ۱- مرتضی قلی بین سال‌های ۱۲۸۹ تا ۱۳۱۷ ق متصدی برخی امور مالی و جاری و دارای شغل پیش خدمتی (خاک‌روب) بوده است.
- ۲- این مصرع به احتمال به ساخت دو عدد دوستکامی به سفارش مرتضی قلی اشاره دارد.
- ۳- ماده تاریخ این ظرف که به حروف ابجد مطابق ۱۲۹۲ ق است.
- ۴- این بیت به نام سازنده و شاعر این ابیات اشاره دارد.

بانی

بانی این ظرف مرتضی‌قلی پیش خدمت (خاک‌روب) است. در اسناد آستان قدس از شخصی به نام مرتضی‌قلی با سمت پیش خدمت نام برده شده که متصدی برخی امور مالی و جاری بین سال‌های ۱۲۸۹ تا ۱۳۱۷ ق بوده است (بنگرید به: مدیریت اسناد و مطبوعات، اسناد شماره ۱۲۲۰۸-۱۶۹۱۰-۱۵۲۴۴-۱۹۹۴۸).

نتیجه

کتیبه‌نگاری بر روی اشیاء و ظروف که از دیرباز در ایران زمین متداول بوده در کنار منابع مکتوب، به پژوهشگران حوزه هنر و تاریخ کمک کرده تا در تکمیل اطلاعات خود از آن سود جویند. همان‌گونه که از متن کتیبه‌های این دوستکامی برمی‌آید، این ظروف به سفارش شخصی صاحب‌منصب در آستان قدس رضوی به مناسبتی مهم برای استفاده در این مکان مقدس اهدا شده است و طبیعتاً با ظروف عادی که مورد استفاده روزمره مردم است متفاوت است. متن کتیبه‌های روی این ظرف نشان می‌دهد که بانی از این فرصت استفاده کرده تا ضمن بیان تولیت میرزا سعیدخان انصاری از حضور میرزا مصطفی‌خان انصاری به نیابت تولیت خبر دهد. استفاده از القاب و تعبیرات خاص در وصف این دو نفر، نشان از اهمیت حضور آنها در نزد بانی و تقدیم این دوستکامی‌ها برای این موقعیت مهم بوده است.

با اینکه شیوه قلم‌زنی این ظروف با ظرافت و استادانه است، در مقایسه با ظروف فلزی دیگر دوره‌های اسلامی مانند دوره‌های سلجوقی تا صفوی، نشان‌دهنده سطح نازل هنری این دوره است. نقوش و کتیبه‌های روی بدنه دوستکامی چندان برجسته نیست و اشعار متن کتیبه مشکل وزن و غلط املائی دارد. به نظر می‌رسد نظر کارشناسانی که اعتقاد دارند دوره قاجار هنر فلزگری ایرانی افول کرده صحیح است. اگرچه بنیان‌گذار سلسله افشار تا حدودی به نابسامانی‌های اواخر دوره صفوی پایان داد و کشور را یکپارچه کرد، اما جنگ‌های خارجی و نیز بی‌ثباتی‌های داخلی از یک سو و رقابت‌های دول استعمارگرا از سوی دیگر موجب شد برخی هنرها مانند فلزکاری مهجور شوند و مردم به کالاهای رنگین خارجی روی آورند (احسانی، ۱۳۸۲: ۲۲۹-۲۳۰).

۱. ابن حوقل، سفرنامه ابن حوقل، *ایران در صورت‌الارض*، ترجمه و توضیح جعفر شعار، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۶ ش.
۲. احتشام کاویانیان، محمد، *شمس‌الشموس* یا تاریخ آستان قدس، آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۵۵ ش.
۳. احسانی، محمدتقی، *هفت هزار سال هنر فلزکاری در ایران*، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۸۲ ش.
۴. اکبری، پربوش، و حشمت کفیلی، طرح پژوهشی: «دوستکامی‌های موزه آستان قدس»، ۱۳۸۰ ش.
۵. جلالی، غلامرضا و پژوهشگران، *مشاهیر مدفون در حرم رضوی*، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۸۷ ش.
۶. حامی، احمد، *بغ مهر بی‌جا*، ۱۳۵۵ ش.
۷. حسن‌آبادی، ابوالفضل، «تاریخچه تشکیلات اداری آستان قدس رضوی در دوره صفویه»، *کتاب ماه - تاریخ و جغرافیا*، سال ششم، ش ۱۰-۱۱، مرداد و شهریور، ص ۳۵-۴۳.
۸. «بررسی تحلیلی جنبه‌هایی از مصرف موقوفات آستان قدس در دوره صفویه»، *پژوهشنامه مطالعات اسنادی آرشیوی*، سال اول، ش ۱، زمستان، ۱۳۹۱ ش، ص ۷-۳۶.
۹. دهخدا، علی‌اکبر و دیگران، *لغتنامه*، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۳ ش.
۱۰. سوزنچی کاشانی، علی، *مهمان سرای رضوی از روزگار صفویه تا پایان دوره قاجاریه*، دفتر اسناد ج اول، به کوشش زهرا طلایی، مشهد، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۸۱ ش، ص ۵۱-۸۳.
۱۱. شهیدی، حمیده، «تاریخچه شربت‌خانه آستان قدس رضوی بر مبنای اسناد»، *پژوهشنامه مطالعات اسنادی آرشیوی*، سال دوم، ش ۲، پاییز ۱۳۹۳ ش، ص ۵۹-۹۱.
۱۲. فاضل‌هاشمی، سید محمد، *شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (ج اول)*. منتخب قرآن‌ها از آغاز تا سده نهم هجری، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۹۱ ش.
۱۳. کفیلی، حشمت، «سنگاب خوارزمشاهی»، *وقف میراث جاویدان*، ش ۴۱ و ۴۲، بهار و تابستان ۱۳۸۲ ش، ص ۵۳-۶۰.
۱۴. مدیریت اسناد و مطبوعات، شماره: ۱۲۲۰۸-۱۶۹۱۰-۱۵۲۴۴-۱۹۹۴۸-۱۹۹۴۴-۴۰۰۴۴ و ۵۳۳۰۵.
۱۵. معین، محمد، *فرهنگ فارسی* یک جلدی (بر اساس فرهنگ شش جلدی)، انتشارات معین، تهران، ۱۳۸۱ ش.
۱۶. منجم، ملاجلال، *تاریخ عباسی (روزنامه ملاجلال)*، به کوشش سیف‌الله وحیدنیا، وحید، تهران، ۱۳۶۶ ش.